

Η ΕΔΑ και το ΚΚΕ εσωτερικού απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση: Από το λάκκο των λεόντων στη διεύρυνση του πεδίου της ταξικής πάλης

ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΠΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΕΠΙΧΕΙΡΟΥΜΕ να εξετάσουμε τη «δύσκολη» και καθόλου ευθύγραμμη σχέση μιας εκδοχής της ελληνικής Αριστεράς με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Η μακρά διαδρομή από την αρνητική στάση της ΕΔΑ απέναντι στη συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ το 1961 μέχρι την ενεργητική συγκατάθεση του ΚΚΕ εσωτερικού στην ένταξη της Ελλάδας το 1979 αποτυπώνει μια σημαντική πολιτική τομή, ενώ ταυτόχρονα δίνει τη δυνατότητα να εξετάσουμε υπό ένα ορισμένο πρίσμα τη στάση της Αριστεράς απέναντι στην Ευρώπη ένα κρίσιμο μέρος της πολιτικής ιστορίας του ελληνικού και του ευρωπαϊκού κομμουνιστικού κινήματος, μέσα στο πλαίσιο των οικονομικών, κοινωνικών και γεωπολιτικών μετασχηματισμών στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Η επιλογή της συσχέτισης των δύο κομμάτων δεν επιδιώκει την καταγραφή μιας «γενεαλογίας» της ανανεωτικής πρόσληψης, ούτε την αναζήτηση της τομής στην ασφυκτικά αντιευρωπαϊκή ορίζουσα της αριστερής «καχοδαιμονίας»,¹ αλλά τη δυναμική ανάγνωση και κατανόηση των κομματικών τοποθετήσεων απέναντι στη διαμόρφωση μιας νέας οντότητας. Μέσα από το πρίσμα της μετάβασης από τη διεθνή στη δι-εθνική οικονομία και πολιτική,² μελετάμε την πολύπλοκη διαδρομή από την ΕΔΑ, ένα «εθνικό» κόμμα της Αριστεράς, στο αγκυρωμένο πια στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ΚΚΕ εσωτερικού.

Στη δίνη της «μικρής Ευρώπης»

Η διαδικασία της μεταπολεμικής ευρωπαϊκής ανοικοδόμησης έθεσε τα θεμέλια δοκιμές, τεύχος 17-18, Φθινόπωρο 2013, σσ. 173-198

για την αυξανόμενη οικονομική αλληλεξάρτηση μεταξύ των εθνικών κρατών, με επίκεντρο τη γαλλο-γερμανική συνεργασία όπως προσδιορίστηκε από τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ) που λειτούργησε ουσιαστικά ως προπομπός της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς (ΚΕΑ). Η μικρή τελωνειακή ένωση των έξι ευρωπαϊκών χωρών που υπογράφεται το 1957 με τη «Συνθήκη της Ρώμης» έτεινε να διαμορφώσει έναν πολύπλοκο θεσμικό χώρο ελεύθερων συναλλαγών επιφυλάσσοντας ταυτόχρονα προνομιακή θέση στον προστατευτισμό των βιομηχανικών και αγροτικών προϊόντων. Η «σύνδεση» της Ελλάδας με την Κοινή Αγορά υπογράφεται στις 9 Ιουλίου 1961 και τίθεται σε ισχύ την 1η Νοεμβρίου 1962, ενώ οι σχετικές συζητήσεις στην ελληνική Βουλή γίνονται μετά την υπογραφή της συμφωνίας, τον Ιανουάριο-Φεβρουάριο του 1962.

Για την κυβερνητική ΕΡΕ η Σύνδεση υπήρξε ένα εγχείρημα για την εξομείωση του επιπέδου διαβίωσης στην Ελλάδα με αυτό των ανεπτυγμένων χωρών της Δυτικής Ευρώπης, κατοχύρωσης της οικονομικής ασφάλειας και ελευθερίας της χώρας στο πλαίσιο του ψυχροπολεμικού status quo. Από την άλλη πλευρά, η στάση της ΕΔΑ απέναντι στη Σύνδεση με την μικρή Ευρώπη των Έξι είναι πάγια απορριπτική, και αναπτύσσει την πολεμική αντίθεσή της απέναντι σε ό,τι αποτιμά σαν «θανάσιμη περίπτυξη», «οδοστρωτήρα», «άλμα εις το κενό», «καταστροφή ανάλογη της μικρασιατικής και της γερμανικής κατοχής». ³ Το κόμμα υιοθετεί πλήρως μια ρητορική κινδυνολογία περί επερχόμενης καταστροφής, εκφράζοντας μια συνολική, επί της αρχής αντίθεση απέναντι στην ιδέα της πολιτικής και οικονομικής ενοποίησης, μια στάση κατεξοχήν «σκληρού» ευρωσκεπτικισμού. ⁴

Το επιχείρημα του κόμματος αναπτύσσεται α) με τη μορφή του πολιτικού ευρωσκεπτικισμού από θέση αρχής, καθώς η έννοια της κυριαρχίας και η ευελιξία στην άσκηση εξωτερικής πολιτικής παραμένουν πρωταρχικές στην εδαϊκή θεώρηση και κατά συνέπεια η εκχώρηση πολιτικών και αρμοδιοτήτων σε υπερεθνικά θεσμικά συστήματα ή οι δεσμεύσεις αναφορικά με τον προσανατολισμό της χώρας αντιμετωπίζονται με σκεπτικισμό, αν όχι με καχυποψία, και β) με τη μορφή του «ωφελιμιστικού» ευρωσκεπτικισμού, που επιδίδεται σε μια πραγματιστική ανάλυση των κερδών και των απωλειών από την ένταξη στις διαδικασίες της Κοινής Αγοράς. ⁵

Ο σκληρός ευρωσκεπτικισμός αποτελεί τυπική στάση του συνόλου των κομμουνιστικών και κομμουνιστογενών κομμάτων της περιόδου αυτής. Η αντίθεσή τους στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση αφορά την πρόσληψή της 1) ως ψυχροπολεμικό προϊόν που λειτουργεί σαν οικονομικό σκέλος του ΝΑΤΟ, 2) ως ένα θεσμικό σύστημα-εργαλείο για την εμπέδωση και τη διεύρυνση της ηγεμονίας των ΗΠΑ στον ευρωπαϊκό χώρο, και 3) ως πολιτικό σχέδιο αμιγώς κεντροδεξιών κομμάτων.⁶ Πρόσληψη που με τη σειρά της προσδιορίζεται και από τις σχετικές αναλύσεις του Ινστιτούτου Παγκόσμιας Οικονομίας και Διεθνών Σχέσεων της Σοβιετικής Ακαδημίας Επιστημών για τη δυτικοευρωπαϊκή ολοκλήρωση.⁷ Σε μια σειρά κωδικοποιημένων θέσεων, το 1957, το σοβιετικό Ινστιτούτο εντόπιζε στις επιπτώσεις από τη δημιουργία της Κοινής Αγοράς τη συρρίκνωση των μη μονοπωλιακών τομέων της οικονομίας, την απίσχυνση των δημοκρατικών θεσμών, την απεμπόληση της εθνικής κυριαρχίας και την παλινρόθωση του γερμανικού μιλιταρισμού.

«Η Ελλάδα εις τον λάκκον των λεόντων»

Την επομένη της υπογραφής της Συμφωνίας Σύνδεσης, ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ Ηλίας Ηλιού σε ομιλία του στο θέατρο «Ακροπόλ» σχολίαζε πως η «μοιραία» για τη χώρα συμφωνία θα ενταφίαζε οριστικά τα σχέδια για εκβιομηχάνιση και δη για τη δημιουργία βαριάς βιομηχανίας, θα εγκαινίαζε τον αποδεκατισμό του πληθυσμού, καταδικάζοντάς τον σε ανεργία και μετανάστευση, θα απέκοπτε τη χώρα από ευρύτερες αγορές, ιδιαιτέρως από τις προνομιακές αγορές των λαϊκών δημοκρατιών και της ΕΣΣΔ, και θα τη διατηρούσε αμιγώς αγροτική και υπανάπτυκτη.⁸ Οι άξονες αυτοί μορφοποιούσαν και την εδαϊκή επιχειρηματολογία απέναντι στον νέο οικονομικό χώρο μολοντί προσλαμβάνει τη συγχρότηση της Κοινής Αγοράς ως σαφώς ψυχροπολεμικό προϊόν, ως αντικομμουνιστική και αντισοβιετική ενέργεια, εμμένει σε μια εξαντλητική επιχειρηματολογία αναφορικά με τις οικονομικές επιπτώσεις της Σύνδεσης. Επιχειρηματολογία ωστόσο που ακολουθεί τις βασικές προκείμενες της οικονομικής ανάλυσης του κόμματος και τις επιβεβαιώνει χωρίς να συνεισφέρει μια διαφοροποιημένη θεωρητικοποίηση που να επικεντρώνεται αποκλειστικά

στο νέο ευρωπαϊκό εγχείρημα. Συχνά, μάλιστα, η επιβεβαίωση μιας a priori σχηματοποίησης μοιάζει πιο αναγκαία από την αποδοχή μιας διεισδυτικότερης ανάλυσης.

Το οικονομικό επιχείρημα του κόμματος δομείται στη βάση ενός κυρίαρχου διπόλου: παραγωγικός εκσυγχρονισμός, και δη με τη δημιουργία βαριάς βιομηχανίας, έναντι της εξάρτησης. Στην πρόσληψη αυτή αναπτύσσονται σχήματα που προσιδιάζουν στις νεομαρξιστικές εξαρτησιακές θεωρίες, οι οποίες θα αποκτήσουν σημαντική επιρροή κατά την περίοδο αυτή. Η σύνδεση ενός πυρήνα ανεπτυγμένων και εκβιομηχανισμένων κρατών με χώρες περιφερειακές, όπως συνέβαινε εν προκειμένω με τη Συμφωνία Σύνδεσης, εγγράφεται στο πλαίσιο μιας «νεοαποικιακής» τάσης να διαιωνιστεί ο διεθνής καταμερισμός εργασίας στη βάση της αντίθεσης εκβιομηχανισμένες χώρες – χώρες αγροτικές/παραγωγοί πρώτων υλών/αγορές προϊόντων που «καταληστεύονται» με το σύστημα των ανισότιμων ανταλλαγών. Όταν στερεύει η αποικιοκρατία, σχολιάζει ο Ηλιού, δημιουργούνται όροι εκμετάλλευσης άλλων πληθυσμών.⁹

Επομένως, η εκδίπλωση των προοπτικών της Κοινής Αγοράς ερχόταν σε κατάφωρη αντίθεση με τον πυρήνα της αναπτυξιακής πολιτικής της ΕΔΑ, η οποία συνίστατο στην κρατικά σχεδιασμένη εκβιομηχάνιση μεγάλης κλίμακας, την παραγωγή αγαθών για κάλυψη μαζικών αναγκών, την υποκατάσταση των εισαγωγών, τις προνομιακές εμπορικές σχέσεις με τις λαϊκές δημοκρατίες και τη Σοβιετική Ένωση.

Οι βασικοί άξονες γύρω από τους οποίους εκτυλίσσεται το επιχείρημα του κόμματος αναφορικά με τις συνέπειες της Κοινής Αγοράς συνίστανται πρωτίστως στις επιπτώσεις για τη βιομηχανική και την αγροτική παραγωγή. Ο σταδιακός δασμολογικός αφοπλισμός που συνεπαγόταν η Σύνδεση (σε 12 και 22 χρόνια, αναλόγως με το προϊόν και τον κλάδο παραγωγής) συνιστά βασικό επιχείρημα αντιπαράθεσης σε αυτήν. Το πρόβλημα εντοπίζεται στην κατάργηση των προστατευτικών δασμών και στην προνομιακή εισαγωγή στην ελληνική αγορά ανταγωνιστικών προϊόντων της «Ένωσης των Έξι» με χαμηλό κόστος παραγωγής.

Ο δασμολογικός αφοπλισμός μπορούσε να λειτουργήσει αποσταθεροποιητικά για την ισχνή ελληνική βιομηχανία η οποία, παρά τις προστατευτικές διατάξεις, δεν είχε τύχει του αναγκαίου εκσυγχρονισμού των βιομηχανικών μο-

νάδων προκειμένου να μπορέσουν να ανταποκριθούν στον διεθνή ανταγωνισμό. Με δεδομένο ότι για την ΕΔΑ η όποια αναπτυξιακή προοπτική ήταν άμεσα συνυφασμένη με την εκβιομηχάνιση, ένας τόσο κομβικός όρος αναίρεσής της έβρισκε το κόμμα της Αριστεράς σταθερά αντίθετο.

Ανάλογο είναι και το επιχείρημα στον τομέα της αγροτικής παραγωγής, το οποίο και συμπυκνώνεται σε μια θέση περί μη επιβίωσης των ελληνικών αγροτών εξαιτίας του ανταγωνισμού των προϊόντων τους με τα ομόλογα των μεσογειακών χωρών της Ένωσης των Έξι. Ωστόσο, δεδομένου ότι η κυβερνητική διαπραγμάτευση κατά τη σύνδεση με την Κοινή Αγορά είχε επικεντρωθεί στους όρους που σχετίζονταν με την προστασία και προώθηση κυρίως των αγροτικών προϊόντων, η πολεμική της ΕΔΑ, εδώ, σταδιακά καθίσταται μετριοπαθέστερη (παρότι δεν ικανοποιήθηκαν σημαντικά αιτήματα όπως η εναρμόνιση της αγροτικής πολιτικής με τη συμμετοχή της χώρας στα όργανα κοινής αγροτικής πολιτικής ή ο απώτερος στόχος να επωφεληθεί η χώρα από το γεωργικό ταμείο).

Αν λοιπόν βασικό μέλημα ήταν οι επιπτώσεις στην ήδη αναιμική αγροτική και βιομηχανική παραγωγή, και στους εργαζόμενους σε αυτήν, λόγω της σταδιακής άρσης του προστατευτισμού, εξίσου σημαντικό βάρος δινόταν και στο ενδεχόμενο μετατροπής της χώρας σε «μια εισαγωγική οικονομία χωρίς προοπτικές». Άλλωστε, η ελεύθερη κυκλοφορία κεφαλαίου και υπηρεσιών που ευαγγελιζόταν η Συνθήκη της Ρώμης μεταφραζόταν σε παράγοντα διευκόλυνσης του ενδεχομένου αυτού. Με την εφαρμογή της πολιτικής «ανοικτών θυρών», της απρόσκοπτης δηλαδή διείσδυσης του ξένου κεφαλαίου, θεωρείται ότι μονοπωλιακές λειτουργίες ισχυροποιούνται και ανακατανέμουν την παγκόσμια αγορά, διεισδύοντας στις πιο αδύναμες οικονομίες, με στόχο την «αρπαγή του εθνικού τους πλούτου» και την εντατικότερη εκμετάλλευση των εργαζομένων.¹⁰

Το κεντρικό στην εδαϊκή θεώρηση σχήμα του ρόλου των ξένων κεφαλαιακών εισροών, της εγκατάστασης ξένων επιχειρήσεων και της γραμμικής απόληξής τους σε μονοπώλια με την καταστροφή της εγχώριας παραγωγής, προβάλλεται στην Κοινή Αγορά, η οποία θα ιδωθεί, κατά την ακριβή έκφραση και του ΚΚΕ, σαν «διακρατική ένωση των μεγαλύτερων μονοπωλίων της Δυτικής Ευρώπης».¹¹

Η ΕΔΑ στηλίτευε το γεγονός ότι η χώρα συνδεόταν με έναν οικονομικό χώρο, χωρίς ουσιαστικά δικαιώματα (τυπική ισότητα και δικαίωμα ψήφου) στα υπο-

τυπώδη κατά την περίοδο εκείνη όργανα και διαδικασίες, ενώ η ενδεχόμενη μελλοντική αποκατάσταση της νομικής ισότητας δεν θεωρούνταν εχέγγυο ουσιαστικής εξομάλωσης των δικαιωμάτων. Το κόμμα θεωρούσε ότι η τεράστια αναπτυξιακή απόσταση της Ελλάδας από τους ευρωπαϊούς εταίρους της θα υπονόμειε εσαεί την όποια ουσιαστική ισότητα στο εσωτερικό της ΕΟΚ.

Σε ένα άλλο επίπεδο, το πρόβλημα για την ΕΔΑ συμπυκνώνεται και στις διατάξεις εκείνες της συμφωνίας που θέτουν περιορισμούς στις εμπορικές συναλλαγές της Ελλάδας με τις εκτός Αγοράς χώρες και πρωτίστως με τις λαϊκές δημοκρατίες και τη Σοβιετική Ένωση. Πρέπει να σημειωθεί ότι τη συγκεκριμένη περίοδο, οι ανατολικές χώρες υπήρξαν σημαντικοί εμπορικοί εταίροι της Ελλάδας, καθώς ήταν εξαιρετικά ενισχυμένες οι ελληνικές εμπορικές εξαγωγές γεωργικών προϊόντων σε αυτές. Ο αναπροσανατολισμός, συνεπώς, των εμπορικών δεσμών προς την αγορά των χωρών των Έξι καταγράφεται σαν «αποκλεισμός» από ευρύτερους, ισχυρούς ή αναδυόμενους οικονομικούς χώρους.

Επιλογή με εμφανείς πολιτικές προεκτάσεις, που αναιρούσε και το δικαίωμα άσκησης αυτού που η ΕΔΑ αποκαλούσε «αδέσμευτη πολιτική», άμεσα συνδεδεμένη με τον προσανατολισμό της χώρας εντός του ευρύτερου ψυχροπολεμικού πλαισίου. Η απομείωση της κυριαρχίας, άλλωστε, εξαρχής επισημάνθηκε ως κίνδυνος στο ενδεχόμενο μιας πολιτικά και οικονομικά ενοποιημένης Ευρώπης, εντός της οποίας τα μικρά κράτη θα έχαναν την αυθυπαρξία τους, αφού θα επερχόταν η κατάλυση «της κρατικής και εθνικής ανεξαρτήτου υποστάσεώς τους».¹²

Για την ΕΔΑ, απώτερος στόχος της Ένωσης των Έξι θεωρούνταν η ενίσχυση των οικονομικών και πολιτικών δεσμών μεταξύ των χωρών του ΝΑΤΟ: «εις την νεωτέραν ιστορίαν η τελωνειακή ένωσις υπήρξε κατά κανόνα ο πρόδρομος της πολιτικής ενώσεως».¹³ Σαν τελικός σκοπός του εγχειρήματος, άλλωστε, φάνταζε η πολιτική ενοποίηση «υπό τους μιλιταριστές της Μπον» και άρα η «επιτυχία των πολιτικών σχεδίων των ΗΠΑ»,¹⁴ οι οποίες εξαρχής υποδεικνύονται σαν βασικός ενδιαφερόμενος για την προώθηση της Κοινής Αγοράς, καθώς διατυπωνόταν η πεποίθηση ότι σημαντικό μέρος των οικονομικών λειτουργιών των ευρωπαϊκών οικονομιών συντελούνταν υπό τον κραταιό αμερικανικό έλεγχο.

Ωστόσο, στην κοινοβουλευτική συζήτηση για την επικύρωση της Συμφωνίας, που διεξάγεται ενώ αυτή έχει τεθεί σε ισχύ, τα κόμματα, με την εξαίρεση της ΕΔΑ, δεν θα είναι απορριπτικά παρά τις υπαρκτές επιμέρους κριτικές κυ-

ρίως όσον αφορά το μείζον θέμα της άρσης του προστατευτισμού. Έτσι, η Σύνδεση θα καταστεί πια «πραγματικότητα», όπως επισημαίνεται στο Β' Συνέδριο του κόμματος τον Δεκέμβριο του 1962. Έκτοτε, μολονότι η ρητορική πολεμική απέναντι στη Συμφωνία δεν αίρεται, το κόμμα της Αριστεράς θα παρακολουθεί απολογιστικά τις συνέπειες από την υλοποίησή της.

Από την απαγκίστρωση στην αναθεώρηση

Η θέση της ΕΔΑ απέναντι στην Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά μετεωρίζεται στο εξής μεταξύ της κατάργησης και της αναθεώρησης βασικών όρων της Συμφωνίας. Η άποψη για «αναθεώρηση», ώστε οι επιπτώσεις «να καταστούν λιγότερο οδυνηρές για την οικονομία και τους εργαζόμενους,¹⁵ βρίσκει τη θέση της στο «Πρόγραμμα ουσιαστικού εκδημοκρατισμού» που δημοσιοποιείται με την ευκαιρία της ανόδου της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία. Έτσι, οι προτάσεις για αναθεώρηση της Συμφωνίας και για απαγκίστρωση ή αναστολή της Σύνδεσης φτάνουν στο σημείο αυτό να χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα,¹⁶ αποτυπώνοντας και τις διαφορετικές αποχρώσεις στις τοποθετήσεις των μελών του κόμματος. Στη φάση αυτή, η δειλή διατύπωση της θέσης για αναθεώρηση κωδικοποιείται ως «εφαρμογή της συμφωνίας κατά δυναμικό τρόπο», υπονοώντας μια «δυναμικότερη» διαπραγμάτευση των συμφερόντων της χώρας, ενδεχομένως και κάποιες μονομερείς κινήσεις, με στόχο την επέκταση των προθεσμιών για τους δασμολογικούς περιορισμούς.

Η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της Σύνδεσης, άλλωστε, επιτρέπει μια λιγότερο ανελαστική οπτική. Η κριτική που ασκείται με αφορμή τον πρώτο και τον δεύτερο χρόνο παραμονής της χώρας στη Συμφωνία υπογραμμίζει την αδυναμία επίτευξης των τριών στόχων που είχαν τεθεί από την κυβέρνηση, δηλαδή την ενίσχυση των εμπορικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και ΕΟΚ, τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και την επιτάχυνση της ανάπτυξης.¹⁷ Η πάγια κριτική αποτίμηση των αναπτυξιακών ρυθμών της δεκαετίας του '60 ως ασήμαντων, η ανακύκλωση του λόγου περί «φτωχοποίησης», η επικέντρωση στις διευρυμένες κοινωνικές ανισότητες και στο ισχυρό κύμα μετανάστευσης συνανοούσε την εκτίμηση ότι τελικά η πολυαναμενόμενη αύξηση των ελληνικών εξαγωγών προς την

ισχυρή αγορά της Δυτικής Ευρώπης δεν είχε συντελεστεί – αντίθετα είχαν επιβεβαιωθεί οι φόβοι για αύξηση των εισαγωγών ξένων προϊόντων. Να σημειωθεί πως η εκτίμηση ότι η Συμφωνία δεν είχε αποδώσει τα αναμενόμενα δεν περιοριζόταν στους κόλπους της ΕΔΑ, αλλά προερχόταν κατά την ίδια περίοδο και από υποστηρικτές του εγχειρήματος.¹⁸ Παράλληλα, η εδαϊκή εκτίμηση συμπληρώνεται από πάγιες αναφορές στην «κατάκτηση της εσωτερικής αγοράς» και στην «αποικιακή μεταχείριση» της χώρας από τους ευρωπαϊούς εταίρους, καθώς η όντως επιταχυνόμενη μέσα στη δεκαετία του '60 εισροή ξένων κεφαλαίων επενδύσεων θεωρείται ότι αναπαράγει μια εξαρτημένη μορφή οικονομίας, χωρίς να δημιουργεί κίνητρα ανάπτυξης ή επανεπενδύσεις κερδών.¹⁹

Πέρα από τα σταθερά μοτίβα κριτικής πάντως, κατά την περίοδο αυτή, τα κομμουνιστικά και κομμουνιστογενή κόμματα της Δυτικής Ευρώπης επιδιώκουν να ισορροπήσουν μεταξύ ιδεολογικής καθαρότητας και πραγματισμού.²⁰ Ήδη από το καλοκαίρι του 1962, σε άρθρο του Νικίτα Χρουστσόφ στο περιοδικό *Kommunist* και στη συνέχεια, το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου, σε 32 κωδικοποιημένες θέσεις του Ινστιτούτου Παγκόσμιας Οικονομίας και Διεθνών Σχέσεων της Σοβιετικής Ακαδημίας Επιστημών λαμβάνει χώρα μια διαδικασία θεωρητικής και πολιτικής επανεκτίμησης²¹ αναγνωρίζοντας και το διακριτό σε σχέση με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ρόλο της Κοινότητας ως πολιτικού και οικονομικού χώρου.²²

Από την πλευρά του, το ιταλικό ΚΚ στα πρώτα χρόνια του '60 αναγνωρίζει τη συμβολή της ΕΟΚ στην ευημερία της Ιταλίας ενώ εστιάζει στις αντιθέσεις μεταξύ αμερικανικών και ευρωπαϊκών μονοπωλίων εγγράφοντάς τες στο πλαίσιο των αντιθέσεων εκείνων που υπονομεύουν την καπιταλιστική σταθερότητα.²³ Αναγνώριση που συνοδεύεται από αιτήματα για «βαθύ μετασχηματισμό» των κοινοτικών θεσμικών οργάνων και πολιτικών ή για διεύρυνση με χώρες της Ανατολικής Ευρώπης αλλά και από τοποθετήσεις ενάντια στη σχέση εξάρτησης Ευρώπης και Ηνωμένων Πολιτειών και υπέρ της διαφύλαξης της εθνικής κυριαρχίας.²⁴

Οι ιταλικές προσεγγίσεις μεταφέρονται στις σελίδες της *Αυγής*. Τον Ιανουάριο του 1963, ο Τζιαν Κάρλο Παγιέτα, στέλεχος του PCI, σε συνέντευξή του στον Μάρκο Δραγουμή επισημαίνει: «Θέλουμε να εργαστούμε για μια Ευρώπη που θα την χαρακτηρίζει η ενότητα διά μέσου της δημοκρατίας και της

κοινωνικής προόδου [...]. Πιστεύουμε στην ανάγκη εργατικής και δημοκρατικής πρωτοβουλίας και παρουσίας που εκδηλώνεται με την παρουσία μέσα στα όργανα που “διοικούν” την Κοινή Αγορά». ²⁵ Ένα πρώτο επιχείρημα για τη δυνατότητα δημοκρατικού μετασχηματισμού της Κοινής Αγοράς εκ των έσω έχει ήδη διατυπωθεί.

Στις δικές της σαφώς πιο απορριπτικές εκτιμήσεις, η ΕΔΑ εντοπίζει και αυτή με τη σειρά της τα ρήγματα στις εκλεκτικές συγγένειες ΗΠΑ και Δυτικής Ευρώπης που επιτρέπουν έναν μετριασμό της πολεμικής περί «πρόσδεσης» της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στο ατλαντικό πλαίσιο. Οι πολιτικές εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη άλλωστε κλονίζουν δειλά και την πρόσληψή της ως μονολιθικής οντότητας προσδεμένης στο άρμα της αμερικανικής μονοπωλιακής εξάρτησης. Στη Μεγάλη Βρετανία οι Εργατικοί του Ουίλσον βρίσκονται στην κυβέρνηση μετά τις εκλογές του 1964 στην Ιταλία, το PCI στις εκλογές του 1963 παραμένει δεύτερο κόμμα με ανοδικά όμως ποσοστά στη Γαλλία, το 1965, ο Φρανσουά Μιτεράν, ο οποίος θα υποστηριχθεί και από το γαλλικό ΚΚ, σημειώνει απρόσμενα υψηλό ποσοστό στη διεκδίκηση της προεδρίας απέναντι στον Ντε Γκωλ την ίδια περίοδο το ΚΚ Φινλανδίας συμμετέχει σε κυβερνητικά όργανα. Τα ίδια τα κομμουνιστικά κόμματα θα βρεθούν σε μια περίοδο εξωστρέφειας, συνδιαλεγόμενα με σοσιαλιστές και καθολικούς.

Όσο όμως από τη μια πλευρά η ΕΔΑ αναγνωρίζει μια νέα ευρωπαϊκή περίοδο αισιοδοξίας, που θα διαλύσει «τις αναθυμιάσεις της αντικομμουνιστικής υστερίας, του αντισοβιετικού μίσους και της ιμπεριαλιστικής επιθετικότητας», ²⁶ είναι σαφές ότι η προηγούμενη προωθητική δυναμική της ΕΟΚ έχει σαφώς υποχωρήσει κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '60, ως αποτέλεσμα και της ιδιόμορφης πολιτικής του Ντε Γκωλ σε τομείς που προϋπέθεταν εκχώρηση κυριαρχίας αλλά και των αλληλοαναιρούμενων πολιτικών από τις έξι ιδρυτικές χώρες που είτε λειτουργούσαν παρελκυστικά είτε λάμβαναν αντισταθμιστικά μέτρα ακυρώνοντας στην πράξη κομβικές παραμέτρους της ελεύθερης διακίνησης που η Ένωση ευαγγελιζόταν. Από την άλλη πλευρά, η διατήρηση και εκ νέου αναζήτηση οικονομικών σχέσεων με τις ανατολικές χώρες παρέμενε προτεραιότητα για τη ΕΔΑ. Άλλωστε, σαν αντιστάθμισμα στη σύνδεση με τη Δυτική Ευρώπη, η ΕΔΑ πρότεινε την ταυτόχρονη συμμετοχή της Ελλάδας στο αντίστοιχο θεσμικό μόρφωμα οικονομικής συνεργασίας των λαϊκών δημοκρατιών

και της Σοβιετικής Ένωσης, το Συμβούλιο Οικονομικής Αλληλοβοήθειας (ΚΟΜΕΚΟΝ). Αν και η πρόταση θεμελιώνεται στο επιχείρημα της άσκησης ανεξάρτητης οικονομικής πολιτικής που θα αναζητά τις επωφελέστερες για τη χώρα επιλογές, ο πολιτικός προσανατολισμός της είναι παραπάνω από έκδηλος.

Το ελληνικό και το παγκόσμιο 1968

Η περίοδος της δικτατορίας υπήρξε καταλυτική για την περαιτέρω μετατόπιση της ελληνικής Αριστεράς απέναντι στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Οι παράγοντες ήταν πολλαπλοί, καθώς στη διάρκεια της επταετίας, η πορεία της Αριστεράς καθορίστηκε όχι μόνο από τη σκιά του καθεστώτος αλλά και από το «παγκόσμιο 1968», την εισβολή της ΕΣΣΔ στην Τσεχοσλοβακία και βεβαίως τη διάσπαση του ΚΚΕ. Όσον αφορά το θέμα που εξετάζουμε εδώ, η αποστασιοποίηση από το σοβιετικό κέντρο, τουλάχιστον για ένα κρίσιμο μέρος της Αριστεράς, φαίνεται να επηρεάστηκε καθοριστικά από τη στάση του σοσιαλιστικού μπλοκ απέναντι στη δικτατορία.

Ήδη πριν τη διάσπαση του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, το Γραφείο Εσωτερικού,²⁷ αλλά και κατόπιν το νεότευκτο ΚΚΕ εσωτερικού, καυτηριάζουν όλο και πιο ανοιχτά την ανεκτική στάση της ΕΣΣΔ, η οποία συμπυκνώνεται στη φόρμουλα της «μη επέμβασης» στα εσωτερικά της Ελλάδας (σε πλήρη αντίφαση με την πρακτική της στους κόλπους του ανατολικού μπλοκ) και πρακτικά σημαίνει τη σχεδόν αδιατάρακτη συνέχιση των σημαντικότερων εμπορικών ανταλλαγών.²⁸

Η σοβιετική στάση βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με την αντίδραση της Δυτικής Ευρώπης, κορυφαία στιγμή της οποίας είναι το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Ταυτόχρονα, η όλο και στενότερη σύνδεση του ΚΚΕ εσωτερικού με το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα, και κυρίως με τα κόμματα της φιλοευρωπαϊκής του πτέρυγας, ενισχύει τις μετατοπίσεις, την ίδια στιγμή που το σοβιετικό κέντρο συνδυάζει τη «μη παρέμβαση» στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας με την ανοιχτή παρέμβαση στο ζήτημα της διάσπασης του ΚΚΕ, μη αναγνωρίζοντας το ΚΚΕ εσωτερικού.

Η διασφάλιση των βασικών δημοκρατικών προϋποθέσεων του πολιτικού παιχνιδιού αποτελεί πλέον καταλυτικό παράγοντα. Στην ΚΟΜΕΠ η αντίθεση της ΕΟΚ προς τη χούντα «διαβάζεται» όχι μόνο ως ιδεολογική αντίδραση των φιλελεύθερων κύκλων της Ευρώπης σε «φασιστικά καθεστώτα» αλλά, κυρίως ίσως, ως μια όψη της ευρύτερης αντίθεσης προς την αμερικανική πολιτική και τον παρεμβατισμό της στην Ευρώπη και στη Μεσόγειο.

Σε αυτό το πλαίσιο αποκτά ιδιαίτερο βάρος η ομιλία του Α. Μπριλλάκη σε σύσκεψη που οργάνωσε το Κέντρο Μελετών Οικονομικής Πολιτικής του ΡΚΙ.³⁰ Στο φίλιο περιβάλλον του ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος, και μπροστά σε έλληνες κομμουνιστές, ο Μπριλλάκης, αποτυπώνοντας την τάση μεταστροφής του ΚΚΕ εσωτερικού, αναγνωρίζει ότι η ΕΟΚ πλέον αποτελεί «μια πραγματικότητα» (ευθύς απόηχος και της θέσης της ΕΣΣΔ που διατυπώθηκε το 1962 και θα επαναληφθεί το 1972), ενώ διανθίζει τη θέση με προγραμματικά αιτήματα: εκδημοκρατισμός των οργάνων της ΕΟΚ, απαλλαγή από τον έλεγχο των μεγάλων μονοπωλίων, ενοποίηση της Ευρώπης σε ειρηνική και δημοκρατική βάση. Η μεταπολεμική γεωπολιτική διευθέτηση μετασχηματίζεται,³¹ με τρόπο που ενισχύεται η εθνική κυριαρχία των χωρών και προωθείται η αρχή της μη επέμβασης – αιχμή που δικαιούμαστε να υποθέσουμε ότι απευθύνεται και στην ΕΣΣΔ.

Οι ιδιαίτερες συνθήκες στην Ελλάδα διασταυρώνονται με ευρύτερες τάσεις που έχουν από καιρό μπει σε κίνηση στο ευρωπαϊκό κομμουνιστικό κίνημα. Το ουσιαστικό ρήγμα στην «αντίληψη της μονολιθικότητας και της πειθαρχίας σε διεθνή κέντρα» που προκάλεσε το 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ, μετά και τη συγκυρία του 1968, επιτρέπει σε στελέχη του ΚΚΕ εσωτερικού να καταθέτουν «σκέψεις για τους διεθνείς προσανατολισμούς» του κόμματος, διάβημα αδιανόητο «20 χρόνια πριν».³² Η «αποδέσμευση» αυτή επιτρέπει στο ΚΚΕ εσωτερικού όχι μόνο να προσεγγίζει το δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο αλλά και να απομακρύνεται από το σοβιετικό, σε μια κίνηση αναγνώρισης της ποιοτικής υπεροχής του δημοκρατικού κεκτημένου στη Δυτική Ευρώπη. Η εξασφάλιση διεθνών στηριγμάτων περνά όχι πλέον προνομιακά από το σοβιετικό κέντρο όσο από τον συντονισμό «με το δυτικοευρωπαϊκό εργατικό και δημοκρατικό κίνημα». Αυτό ακριβώς είναι και το όριο που χαράζει το ΚΚΕ εσωτερικού ανάμεσα στη δική του πολιτική επιλογή και στην «ανεύθυνη πολιτική» της «ομάδας Φλωράκη».

Η δημοκρατική μετάβαση

Το ζήτημα της δημοκρατίας μοιάζει να γίνεται καταλύτης για την εστίαση του ΚΚΕ εσωτερικού στους δυναμικούς μετασχηματισμούς στο ευρωπαϊκό πεδίο. Τάση κοινή ωστόσο στις χώρες της «δημοκρατικής μετάβασης». Οι «συγγένειες» εκκινούν από τη μετεξέλιξη του τύπου καπιταλισμού στις τρεις χώρες. Στην Ισπανία και την Πορτογαλία η ίδια η καπιταλιστική ανάπτυξη συνέβαλε στην καθεστωτική αλλαγή. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950, η οικονομική ανάπτυξη στηριζόταν σε πολιτικές αυτάρκειας (κρατικός παρεμβατισμός, προστατευτισμός), που όμως τις εμπόδιζε να επωφεληθούν από την ευρωπαϊκή οικονομική επέκταση. Στη δεκαετία του 1960 ήδη, οι δύο χώρες επιχειρούν έναν σημαντικό εκσυγχρονισμό, με βασικό πολιτικό στόχο την ενσωμάτωση των ιβηρικών οικονομιών στο πλαίσιο του δυτικοευρωπαϊκού καπιταλιστικού συστήματος.³³

Επιλογή στρατηγική, που εμφανίζει πολλές ομοιότητες με την αντίστοιχη στην Ελλάδα. Ήδη μέσα στη δικτατορία, η Ελλάδα επίσης οδεύει προς έναν «κανονικοποιημένο» καπιταλισμό³⁴ δυτικοευρωπαϊκού τύπου: αποκαθήλωση του προστατευτικού καθεστώτος, ανάπτυξη της οικονομίας των υπηρεσιών (50% του ΑΕΠ στα μέσα του '70), δραστική μείωση του αγροτικού πληθυσμού, εξαστισμός, κοινωνική κινητικότητα, διεύρυνση των μεσαίων στρωμάτων, ανάδυση μεταύλιστικών κοινωνικών αιτημάτων.

Για την Αριστερά των τριών χωρών, η μετάβαση συμπυκνώνει ένα δυσεπίλυτο παράδοξο. Η επίτευξη μιας «κανονικής» καπιταλιστικής ανάπτυξης, και μάλιστα στην τότε σοσιαλδημοκρατική παραλλαγή των «ένδοξων 30», αποδεικνύεται στενά συνδεδεμένη με τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Άλλωστε, πριν αλλά και στη διάρκεια των τριών νοτιοευρωπαϊκών δικτατοριών, τα ΚΚ ήταν οι πλέον ένθερμοι υποστηρικτές και διεκδικητές ενός ορισμένου «εκσυγχρονισμού» των κοινωνιών τους, ενώ δεν θα αποδέχονταν «τίποτα λιγότερο από τον τύπο των πολιτικών ελευθεριών που υπήρχαν στην υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη».³⁵ Το εύθραυστο της μεταδικτατορικής δημοκρατίας οδήγησε κόμματα όπως το ισπανικό ΚΚ και το ΚΚΕ εσωτερικού να θεωρήσουν ότι η πλέον αποτελεσματική θωράκιση θα ήταν η πρόσδεση στο δημοκρατικό κεκτημένο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.³⁶

Η Ευρώπη πεδίο ταξικής πάλης: πρώιμη Μεταπολίτευση (1974-1977)

Όπως σημειώσαμε εξαρχής, το ΚΚΕ εσωτερικού ακολουθεί μια πορεία περίπου αντίστροφη από της ΕΔΑ. Η θέση του εκκινεί, στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης (1974-1977), από μια γεω-πολιτική αφετηρία, υπέρ της προσέγγισης της Ελλάδας στο δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο. Και μόλις στη συνέχεια, καθώς δηλαδή συγκροτείται ως κομματικός φορέας και ταυτόχρονα τίθεται το πολιτικό ερώτημα της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ (1978), το κόμμα συγκροτεί εξειδικευμένες θέσεις, συνθέτοντας πραγματιστικά πολιτικά και οικονομικά επιχειρήματα υπέρ της προσχώρησης της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή περιφερειακή συσσωμάτωση.

Ξεκινώντας από την πρώτη περίοδο, θα πρέπει να τοποθετήσουμε το ΚΚΕ εσωτερικού στον καμβά όχι μόνο της δημοκρατικής μετάβασης αλλά και της μεγάλης ρήξης μεταξύ σοβιετικού κέντρου και ευρωκομμουνιστικού ρεύματος. Η επιλογή του ΚΚΕ εσωτερικού, επιλογή στρατηγική και συνάμα ταυτοτική, ιδίως στην αντιπαράθεσή του με το «άλλο» ΚΚΕ, έχει άμεσες συνέπειες για τη στάση του στο ζήτημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Τα κόμματα του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος κινούνται ανάμεσα στον «ισχυρό μεταρρυθμισμό» («strong reformism» / ιταλικό ΚΚ) και σε μια παραλλαγή της σοβιετικής θέσης στη δεκαετία του 1960 (γαλλικό ΚΚ), έναν ορισμένο (οικονομικό) ντετερμινισμό δηλαδή που δεν μπορούσε να αγνοεί «το βαθμό στον οποίο η ΕΟΚ έχει συμβάλει στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων».³⁷ Το ΚΚΕ εσωτερικού ισορροπεί ανάμεσα στις δύο θέσεις, συνομιλώντας περισσότερο με την πτέρυγα που συνιστούσαν το ιταλικό και ισπανικό παρά το γαλλικό ΚΚ.

Από την αφετηριακή θέση ότι η Κοινότητα αποτελεί «όργανο του ιμπεριαλισμού και εργαλείο υποταγής της Ευρώπης στις ΗΠΑ», τα δυτικά ΚΚ μετακινήθηκαν σε σαφώς πιο φιλοευρωπαϊκές θέσεις, ιδίως μετά την καταλυτική εμπειρία της σοβιετικής εισβολής στην Τσεχοσλοβακία: το πιο προωθημένο κατάφερε μάλιστα να στήσει μια συνεκτική ευρωπαϊκή πολιτική. Τη στροφή αυτή διευκόλυνε και το άνοιγμα της ΕΣΣΔ, που επί Μπρέζνιεφ (1972) θεωρούσε

την οικονομική ένωση των εννέα κρατών σαν «μια φάση στη διεθνοποίηση της παραγωγής» από την οποία θα μπορούσε να επωφεληθεί, εισάγοντας δυτικό κεφάλαιο και τεχνολογία ή βρίσκοντας δυτικές αγορές για τα προϊόντα. Οι δυτικοί κομμουνιστές μπορούσαν στο εξής να αναγνωρίζουν, έστω και ντε φάκτο, τη σημασία της διάστασης της ΕΟΚ.³⁸

Ωστόσο, ακόμα και για το PCI, κόμμα μαζικό, βασική αντιπολιτευτική δύναμη και με υπαρκτές προοπτικές συμμετοχής στη διακυβέρνηση της Ιταλίας, το τίμημα της εξουσίας ισοδυναμούσε με ένα ανυπέμβλητο όριο: ότι η χώρα της οποίας διεκδικούσε να ορίσει τις τύχες ανήκε σε έναν πολιτικο-στρατιωτικό συνασπισμό στον οποίο κυριαρχούσαν οι ΗΠΑ. Όριο που πιθανότατα αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο για την αποφασιστική αγχώωση στο έδαφος της Ευρώπης, ως το πεδίο μιας δύναμει πορείας αυτονομησης από τον αμερικανικό εναγκαλισμό. Ηγέτες όπως ο Καρίγιο έβλεπαν στην Ευρώπη το πρόπλασμα του σοσιαλιστικού μέλλοντος, την ίδια ώρα που τη θεωρούσαν «υπερβολικά καπιταλιστική και εξαρτημένη από τις ΗΠΑ»,³⁹ οι δε Ιταλοί, όπως ο Τζόρτζιο Ναπολιτάνο, προέτασαν, στο πλαίσιο της παγκόσμιας κρίσης του '70, τη «ζωτική ανάγκη της Ευρώπης για οικονομική ανεξαρτησία».⁴⁰

Οι αποκλίσεις με τον έτερο πόλο ήταν σημαντικές: το PCF, μέσα στον μεταβαλλόμενο συσχετισμό της συνεργασίας του με το Σοσιαλιστικό Κόμμα, περνούσε από τη θέση της απόσυρσης από το ΝΑΤΟ⁴¹ στη θέση της συμμετοχής στην οικοδόμηση της ΕΟΚ και κατόπιν εναντίον της διεύρυνσής της.⁴² Παρ' όλα αυτά, στην ακμή του ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, στη σύνοδο των ευρωπαϊκών ΚΚ στο Βερολίνο το 1976, τίθεται το ζήτημα της μη ανάμειξης (της ΕΣΣΔ) στην πολιτική τους στάση· ιδίως όμως στη σύνοδο της Μαδρίτης (Μάρτιος 1977) συνομολογείται η προγραμματική σύγκλιση των βασικών δυτικοευρωπαϊκών ΚΚ για μια κοινή επιδίωξη αυτονομησης της Ευρώπης από τις δύο υπερδυνάμεις.

Οι απόηχοι των εξελίξεων στο ευρωπαϊκό κομμουνιστικό κίνημα απαντώνται στην επιχειρηματολογία της ελληνικής ανανεωτικής Αριστεράς. Το ΚΚΕ εσωτερικού αναγνωρίζει ως «αντικειμενική τάση της οικονομίας του καιρού μας» (είτε καπιταλιστικής είτε σοσιαλιστικής) την τάση «προς ευρύτερες αγορές και ολοκληρώσεις», η οποία «ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της διεθνοποίησης

της οικονομικής ζωής, στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων».⁴³ Θέση που μοιάζει να επικαιροποιεί στοιχεία όχι μόνο της εκτίμησης της ΕΣΣΔ αλλά και της μεθοδολογίας της.

Στους Στόχους του έθνους, το πρώτο σημαντικό ντοκουμέντο στη Μεταπολίτευση, σημαντικό νέο στοιχείο είναι η ανάγνωση της «πολιτικής φυσιογνωμίας» της Δυτικής Ευρώπης, που σφραγίζεται από «μεγάλα αντιμονοπωλιακά κινήματα», όπου συμμετέχουν «κομμουνιστές, σοσιαλιστές και αριστεροί δημοκράτες» – από την ανοδική δυναμική δηλαδή των αδελφών δυτικών ΚΚ. Ανάγνωση που συναρτάται με μια σημαντική μετατόπιση: η ανεξαρτησία της Ελλάδας από τους ιμπεριαλιστικούς δεσμούς εξαρτάται εξίσου από τους δεσμούς της με τις σοσιαλιστικές και αδέσμευτες χώρες αλλά και με τους λαούς της Δυτικής Ευρώπης, ενώ τίθεται και το ζήτημα της αναγκαίας οικονομικής και κοινωνικής σύγκλισης με αυτήν.⁴⁴

Τον Ιούνιο του 1975, το ΚΚΕ εσωτερικού παρακολουθεί στενά τη διαδικασία αίτησης για την πλήρη ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ. Η Αυγή υποδέχεται την είδηση αφιερώνοντας σελίδες της στη «φυσιογνωμία» και την «οικονομική δύναμη» της ΕΟΚ, και στη «θέση των ΚΚ της Δυτικής Ευρώπης» για την ενοποίηση.⁴⁵ Ο Λεωνίδας Κύρκος, στη Μικτή Κοινοβουλευτική Επιτροπή Ελλάδας-ΕΟΚ,⁴⁶ υποστηρίζει ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση πραγματοποιείται «κάτω από την αιγίδα των μονοπωλίων» ωστόσο «διαμορφώνει αντικειμενικά δυνατότητες».

Το ΚΚΕ εσωτερικού συνεχίζει να επισημαίνει το καπιταλιστικό (μονοπωλιακό) πρόσημο της ΕΟΚ. Στη Διακήρυξη του 1ου Συνεδρίου (1976), το κόμμα αναγνωρίζει ότι ακόμη και ένα μέρος από τα ιστορικά υποτελή στις ΗΠΑ «ελληνικά μονοπώλια» «επιδιώκει διεύρυνση των δεσμών του με δυτικοευρωπαϊκά κεφάλαια». Ωστόσο, ο εξαρτημένος χαρακτήρας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού μπορεί να αρθεί μόνο με μια αποφασιστική απαγκίστρωση από την αμερικανική επικυριαρχία. Έτσι ορίζεται για πρώτη φορά με σαφήνεια «το πεδίο της ένταξης στην ΕΟΚ [...] σαν πεδίο ταξικής πάλης»!⁴⁷ Ο πυρήνας της θέσης του ελληνικού ευρωκομμουνιστικού ρεύματος για την Ευρώπη έχει πια διατυπωθεί.

Σταδιακά η μεταβλητή του ιμπεριαλιστικού ανταγωνισμού υποβαθμίζεται:

το ΚΚΕ εσωτερικού μιλάει για όξυνση των «οικονομικών [και όχι πια ιμπεριαλιστικών] αντιθέσεων μεταξύ ΗΠΑ και Δυτικής Ευρώπης»,⁴⁸ ενώ η Κοινότητα αναγνωρίζεται ως πεδίο με εσωτερικές ταξικές εντάσεις στο πλαίσιο του κυρίαρχου στη Δυτική Ευρώπη «κρατικο-μονοπωλιακού καπιταλισμού» – βασικό σχήμα της θεώρησης των ευρωπαϊκών ΚΚ.⁴⁹

Επιπλέον, το ΚΚΕ εσωτερικού επιλέγει την αγχώρωση στο έδαφος του ευρωπαϊκού οικονομικού, κοινωνικού και δημοκρατικού παραδείγματος, λόγω του τρόπου με τον οποίο διαβάζει τη συγκυρία στην οποία βρίσκεται η μεταπολιτευτική Ελλάδα. Επιλογή αποτυπωμένη ήδη στο πρώτο προγραμματικό ντοκουμέντο του κόμματος: η σαφής τοποθέτηση ότι κανένα σοσιαλιστικό πολιτικό σχέδιο δεν μπορεί να εγκαθιδρυθεί στις κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης – ανάμεσά τους και η Ελλάδα – αν δεν σέβεται το αίτημα για δημοκρατία και δημοκρατικές ελευθερίες, συμβαδίζει με την αναζήτηση μιας «νέας ιστορικής προοπτικής» όχι πια στο ανατολικό μπλοκ αλλά στην πραγματοποιούμενη «ενότητα των εργατικών και δημοκρατικών δυνάμεων» σε Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία «και στις άλλες χώρες της Δ. Ευρώπης».⁵⁰

Από την άλλη πλευρά, στο εσωτερικό πολιτικό παιχνίδι, η επιλογή του ΚΚΕ εσωτερικού υπέρ του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της χώρας δημιούργησε ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα: την ενδεχόμενη ταύτιση με την κυβερνητική Δεξιά. Η πολιτική γραμμή της ΕΑΔΕ, ωστόσο, υποδείκνυε ως βασικό αντίπαλο τον κίνδυνο επαναφοράς μια αντιδημοκρατικής «αποσταθεροποίησης» υποκινούμενης από τον αμερικανικό παράγοντα,⁵¹ ενώ προέκτεινε τις δυνατές συμμαχίες της Αριστεράς και στο μέρος εκείνο της εθνικής αστικής τάξης που προσανατολιζόταν προς τη Δυτική Ευρώπη.⁵² Το ΚΚΕ εσωτερικού περιοριζόταν λοιπόν να ασκεί κριτική σε σημεία ενδοτισμού του Καραμανλή σε πιέσεις για επιστροφή της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ, και στήριζε ορισμένα ανοίγματα της κυβέρνησης προς χώρες του ανατολικού συνασπισμού.⁵³

Η ένταξη στην ΕΟΚ

Στα τέλη πια της δεκαετίας του 1970, το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα διέρχεται

κρίση ιδεολογίας και στρατηγικής. Η εκλογική υποχώρηση, σε συνδυασμό με την εκ νέου παρόξυνση της σοβιετικής παρεμβατικότητας (Αφγανιστάν, Πολωνία), αναζωπυρώνει τις αποκλίσεις. Το γαλλικό ΚΚ, ιδίως μετά την ήττα στις εκλογές του 1978, επιστρέφει στον σοσιαλισμό σε μία χώρα και στην υπεράσπιση της σοβιετικής κοιτίδας (όπως το ΚΚ Πορτογαλίας και το ΚΚΕ). Από την άλλη, τα ΚΚ Ιταλίας και Ισπανίας δίνουν έμφαση στη δημιουργία μιας μεταρρυθμιστικής νέας «ευρωαριστεράς».

Το PCI, με συνοδοιπόρους πλέον ρητά το ισπανικό PCE και το ΚΚΕ εσωτερικού, ακολουθεί το δρόμο της ανάπτυξης ισχυρών πρωτοβουλιών εντός της ΕΟΚ. Παρουσιάζει ένα πλήρες και συνεκτικό πρόγραμμα για τις ευρωεκλογές του 1979, τις πρώτες με άμεση εκλογή του ευρωκοινοβουλίου: ευρωπαϊκό σχέδιο αντιμετώπισης της κρίσης του καπιταλιστικού συστήματος, μέσα από τον έλεγχο των πολυεθνικών (με αποδοχή ταυτόχρονα του ρόλου της ελεύθερης αγοράς), εναρμόνιση της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής, πολιτική ένωση της Ευρώπης ώστε να αντιμετωπιστούν οι περιφερειακές ανισότητες και να διευκολυνθεί ο υπερεθνικός έλεγχος των δυνάμεων της αγοράς υπέρ της κοινωνικής και οικονομικής δημοκρατίας.

Όπως σημειώνει εύστοχα η Annie Kriegel, η βασική απόκλιση αφορούσε τα επίπεδα της πολιτικής πρακτικής. Για τον πόλο του PCF μόνο δύο παραδοσιακά επίπεδα συνέχιζαν να είναι λειτουργικά: το παγκόσμιο και το εθνικό. Για το PCI, και συνακόλουθα το PCE και το ΚΚΕ εσωτερικού, εμφιλοχωρούσε ένα ενδιάμεσο επίπεδο που αποτελούσε συνδετικό κρίκο ανάμεσα σε δύο υπερεθνικά συστήματα: αφενός η «ευρωπαϊκή ενδοχώρα», αφετέρου «η ευρωαφρικανική μεσογειακή περιφέρεια». ⁵⁴ Σε ό,τι μας αφορά εδώ, η έμφαση στην περιφερειακή πολιτική της ΕΟΚ υπήρξε σαφής επιλογή και βασικό όπλο στην πολιτική φάρετρα του ΚΚΕ εσωτερικού: σε έναν κόσμο μεταβαλλόμενης ισορροπίας, η μοίρα της Ελλάδας διασφαλίζεται με την πρόσδεση σε ευρύτερες συσσωματώσεις και περιφερειακές συμμαχίες – όπως ιδίως η μεσογειακή επικράτεια.

Η δεύτερη περίοδος εξέλιξης της θέσης του ΚΚΕ εσωτερικού για την ενωμένη Ευρώπη οριοθετείται από την υλοποίηση της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, μετά την επιτυχή κατάληξη των διαπραγματεύσεων (21 Δεκεμβρίου 1978). Από εδώ και πέρα, η πολιτική επιλογή υπέρ της ένταξης θα πρέπει να συγκε-

κριμενοποιηθεί, να επεξηγηθεί, να επενδυθεί με αιτήματα, να πείσει, χαράσσοντας ταυτόχρονα πολιτικά μέτωπα.

Το ένα επίπεδο της επιχειρηματολογίας είναι αμιγώς πολιτικό, και συνδέεται με το «σταυρικό» ζήτημα της εθνικής ανεξαρτησίας. Το ΚΚΕ εσωτερικού, αρχικά επιφυλακτικό ενόψει του κινδύνου να διαμορφωθούν πανίσχυρα κέντρα λήψης αποφάσεων που θα ακυρώνουν πρακτικά την ανεξαρτησία ιδίως των μικρών ευρωπαϊκών χωρών,⁵⁵ σταδιακά υιοθετεί το επιχείρημα ότι ο βαθμός ένταξης των ευρωπαϊκών αστικών τάξεων δεν είναι αρκετά προχωρημένος ώστε να υπάρχει το πεδίο διαμόρφωσης ενός «υπερεθνικού κέντρου».⁵⁶ Η αμφιθυμία επιλύεται με το σκεπτικό ότι η ένταξη στην ΕΟΚ ισοδυναμεί με είσοδο σε ένα θεσμικό πλέγμα «ορατό»⁵⁷ και υποκείμενο στην επιρροή των δημοκρατικών δυνάμεων, σε αντίθεση με το «αόρατο» και μη ελέγξιμο πλέγμα εξάρτησης από την αμερικανική ηγεμονία.

Η εθνική ανεξαρτησία άλλωστε συσχετίζεται και με το κυπριακό ζήτημα. Μετά τις αρχικές ταλαντεύσεις, το ΚΚΕ εσωτερικού συνδέει ευθέως τη φιλοευρωπαϊκή στάση με την προοπτική του κυπριακού: η ένταξη στην ΕΟΚ σημαίνει ότι κάθε επιβουλή εναντίον της Ελλάδας, ή της Κύπρου, ιδίως από τον «τουρκικό επεκτατισμό», ισοδυναμεί με επιβουλή έναντι της ΕΟΚ.⁵⁸

Το ζήτημα της εθνικής ανεξαρτησίας είναι ταυτόχρονα το βασικό επίδικο στη σύγκρουση με τα άλλα κόμματα της Αριστεράς, που τάσσονται εναντίον της ένταξης.⁵⁹ Για το ΚΚΕ εσωτερικού, η θέση του ΚΚΕ αντικαθιστά το ένα καθεστώς εξάρτησης (αμερικανική ηγεμονία) με ένα άλλο, την υποταγή στα γεωπολιτικά συμφέροντα της ΕΣΣΔ.⁶⁰ Η απόσπαση της χώρας από τη Δύση αποτελεί σημείο εκκίνησης και για το ΠΑΣΟΚ, φτάνοντας μέχρι την προσχώρηση στο χώρο των αδέσμευτων χωρών. Στον πυρήνα της πολιτικής θέσης του ΠΑΣΟΚ εγκαταβιβάζει το περίφημο θεωρητικό σχήμα κέντρο-περιφέρεια, με την Ελλάδα σε θέση απόλυτης εξάρτησης. Ο ίδιος ο Λεωνίδας Κύρκος στη Βουλή επιχειρεί να αντικρούσει το επιχείρημα: η Ελλάδα «δεν θα γίνει χώρα της περιφέρειας του καπιταλισμού – είναι»: η συζήτηση πρέπει να γίνεται με δεδομένη την ένταξη της Ελλάδας στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και τον επικαθορισμό της από τον αμερικανικό παράγοντα.⁶¹ Επομένως, εφόσον δεν υπάρχουν προϋποθέσεις σοσιαλιστικής αλλαγής «στη σημερινή, πλήρως εξαρτημένη από τις ΗΠΑ, Ελλάδα», απομένει η σύνδεση και συμμαχία με τις δημοκρατικές δυνάμεις της Ευρώπης σε μια προοπτική αυτονομίας της ηπείρου.

Σε δεύτερο επίπεδο, αναπτύσσεται η αυτοτελής προγραμματική υπεράσπιση της θέσης υπέρ της ένταξης. Εκεί, το ΚΚΕ εσωτερικού εύλογα ενσωματώνει πολλές από τις πρωτότυπες επεξεργασίες για την ευρωπαϊκή πολιτική που παρήγαγαν οι ιταλοί κομμουνιστές: αύξηση του κοινοτικού προϋπολογισμού υπέρ μιας εντονότερης περιφερειακής πολιτικής, αναθεώρηση της ΚΑΠ ώστε να απελευθερωθούν διαρθρωτικές αλλαγές, άμεση εκλογή της ευρωβουλής, διεύρυνση της ΕΟΚ στη Νότια Ευρώπη, όχι μόνο για να θεμελιωθούν τα εκεί νεότευκτα δημοκρατικά καθεστώτα αλλά και για να ενισχυθεί η κοινότητα με όρους κοινωνικής αλληλεγγύης των λαών – συνυπολογίζοντας βέβαια το γεγονός ότι μια ισχυρή μεσογειακή πολιτική της Κοινότητας ήταν ζωτική για τα ιταλικά συμφέροντα.

Η πληρέστερη απόπειρα εξειδίκευσης και τεκμηρίωσης της θέσης βρίσκεται στον συλλογικό τόμο *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ* που κυκλοφορεί από το Θεμέλιο το 1978. Εδώ, σταθμίζονται οι οικονομικές επιπτώσεις της ένταξης σε σχέση με τους κοινωνικο-οικονομικούς μετασχηματισμούς της χώρας. Τρία είναι τα βασικά σημεία της επιχειρηματολογίας του ΚΚΕ εσωτερικού, σχεδόν συμμετρικώς αντίστροφα από της ΕΔΑ άλλοτε: (α) η ένταξη στην ΕΟΚ ενισχύει τις δυνατότητες αυτοδύναμης εθνικής ανάπτυξης, ιδίως (β) μέσα από την ευνοϊκή πολιτική περιφερειακής αναδιανομής της ΕΟΚ αλλά και την ενσωμάτωση της Ελλάδας σε ευρύτερες περιφερειακές συμμαχίες, όπως στο μπλοκ των μεσογειακών χωρών, όπου τα ελληνικά συμφέροντα ευθυγραμμίζονται με τα αντίστοιχα ισχυρών χωρών (Ιταλία, Γαλλία), κυρίως σε θέματα αγροτικής πολιτικής, ενώ (γ) η εμπειρία από τη Συμφωνία Σύνδεσης προοιωνίζεται περαιτέρω θετικές προοπτικές σε ό,τι αφορά την αναγκαία σύγκλιση, σε πραγματικούς όρους, της ελληνικής οικονομίας με το ευρωπαϊκό πρότυπο και το άνοιγμά της σε ευρύτερες αγορές.

Η επίδραση της ΕΟΚ είναι ανεξάρτητη και μάλλον θετική: χρηματοδότηση από τα κοινοτικά ταμεία (κοινωνικό, γεωργικό, περιφερειακό) και ενίσχυση των γεωργικών συνεταιρισμών. Ιδίως το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο θεωρείται βασικός αναδιανεμητικός περιφερειακός μηχανισμός, με πολλαπλά οφέλη για χώρες όπως η Ελλάδα που προσδοκούν πολλά από την περιφερειακή πολιτική. Η αναμενόμενη για την Ελλάδα ενίσχυση υπολογίζεται στο 10% του προϋπολογισμού του ταμείου, σημαντικά μεγαλύτερη από τη συμμετοχή της χώρας σε αυτό.⁶²

Στο δε πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, «από τα πιο δυναμικά κομμάτια του κοινοτικού δικαίου» και προνομιακό «πεδίο τάξικης πάλης», διαπιστώνεται η τάση αναρμόνισης των πλαισίων πολιτικής στις χώρες της ΕΟΚ: χαρακτηριστικές είναι και οι προτάσεις της Επιτροπής για τη συμμετοχή εργαζομένων στη διοίκηση των μεγάλων επιχειρήσεων (Πράσινη Βίβλος «Συμμετοχή των εργαζομένων και δομή των εταιρειών»).

Ο τομέας της γεωργίας έχει εξέχουσα θέση, καθώς είναι ο μόνος που η ΕΟΚ κατάφερε να επεξεργαστεί μια ολοκληρωμένη πολιτική (ΚΑΠ), με έντονα στοιχεία προστατευτισμού.⁶³ Για την ελληνική γεωργία, παρουσιάζονται μια σειρά θετικές επιπτώσεις της ένταξης, όπως η κατάργηση των αντισταθμιστικών εισφορών και η χρηματοδότηση από το Τμήμα Εγγυήσεων του Γεωργικού Ταμείου (FEOGA). Κυρίως όμως αναδεικνύεται η δυνατότητα σύνδεσης του ελληνικού αγροτικού προβλήματος με το αντίστοιχο της Ιταλίας, Ισπανίας και νότιας Γαλλίας, δηλαδή η ένταξή του σε ένα πλαίσιο περιφερειακής πολιτικής, σε συμμαχία με τις μεσογειακές χώρες.

Ιδιαίτερο βάρος, τέλος, δίνεται στην ανάλυση των εμπορικών σχέσεων της Ελλάδας σε συνάρτηση με τη νέα γεωπολιτική της θέση. Σε μια γραμμή άρρηκτης μερικής αναθεώρησης των εκτιμήσεων της ΕΔΑ, υποστηρίζεται ότι στο διάστημα των 15 ετών που μεσολάβησε από τη συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ οι ελληνικές εξαγωγές στο σύνολό τους δεκαπλασιάστηκαν.

Η επιχειρηματολογία του κόμματος εξειδικεύεται και εκλαϊκεύεται αντίστοιχα μέσα από δημόσιες συγκεντρώσεις ή εκτενή αφιερώματα της Αυγής,⁶⁴ κυρίως το 1979, όταν το ΚΚΕ εσωτερικού υπερψηφίζει την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ. Στο σημείο αυτό τερματίζεται οριστικά και η «κριτική στήριξη» του ΚΚΕ εσωτερικού προς την κυβερνητική εξωτερική πολιτική. Η ΝΔ προετοίμαζε την επανένταξη στο ΝΑΤΟ την ίδια ώρα που προπαγάνδιζε την ένταξη στην ΕΟΚ ως αυτόματη είσοδο σε έναν παράδεισο ευμάρειας. Η τοποθέτηση του ΚΚΕ εσωτερικού στη Βουλή εμπειρείχε οξύτατη κριτική απέναντι στους κυβερνητικούς χειρισμούς.⁶⁵

Ένα χρόνο αργότερα, το ΚΚΕ εσωτερικού κάνει έναν πρώτο απολογισμό της μετα-ενταξιακής πορείας της Ελλάδας. Βασικό επιχείρημα πλέον είναι η πραγματιστική στάθμιση των ωφελειών που προκύπτουν από την ένταξη της χώρας,

από την αναβάθμισή της στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και από την αναμενόμενη ενίσχυση της χώρας από την εφαρμογή της ΚΑΠ (στήριξη τιμών, προστατευτισμός), από τα Κοινοτικά Ταμεία και την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων. Μπαίνοντας πια στη δεκαετία του 1980, το ΚΚΕ εσωτερικού, συγκρουόμενο ανοιχτά με το ΚΚΕ, διαρρηγνύει την «αναγκαία» σχέση της Δύσης με τον καπιταλισμό – και αντίστροφα της Ανατολής με τον σοσιαλισμό.⁶⁶ Η νέα έξαρση του ανταγωνισμού ΗΠΑ-ΕΣΣΔ συνιστά τον διεθνή καταλύτη για μια ιστορική πολιτική παραδοχή: ότι «το πιο ευνοϊκό έδαφος για την ανάπτυξη και υλοποίηση» της σοσιαλιστικής δημοκρατικής προοπτικής είναι η «καπιταλιστική Ευρώπη» – με τη βαθιά κρίση αλλά και «τη βαθιά ριζωμένη δημοκρατική παράδοση και την προωθημένη κουλτούρα».⁶⁷ Η πάλι πλέον θα έχει ως διακηρυγμένο (και ενεργητικό) στόχο την «ενοποίηση της Ευρώπης σε προοδευτική βάση».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια κριτική ανασκόπηση της ευρωπαϊκής πολιτικής της ΕΔΑ εκ μέρους του ΚΚΕ εσωτερικού, βλέπε Μ. Συριανός, «Οι πολιτικές δυνάμεις και η Συμφωνία Σύνδεσης του 1962: Ο αγώνας ενάντια στη Σύνδεση», *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ*, Θεμέλιο, Αθήνα, σσ. 61-125.
2. E. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων: Ο σύντομος 20ός αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σσ. 354-355.
3. Να σημειωθεί ότι οι θέσεις για την Κοινή Αγορά δεν καταλαμβάνουν εξαιρετικά εκτενές μέρος στα κομματικά προγράμματα παρά την επί μακρόν πολεμική τοποθέτηση και την καταγγελτική επαναφορά του θέματος στις οικονομικές αναφορές. Όσον αφορά τα έντυπα, πέρα από την αρθρογραφία της *Αυγής*, πυκνή κατά τις περιόδους όπου υπάρχουν εξελίξεις στη διαδικασία διαπραγματεύσεων, καθώς και τη διασπορική απολογιστική αποτίμηση της ένταξης που κατατίθεται στην *Αυγή* και την *Ελληνική Αριστερά*, θα υπάρξουν δύο επίτομες κομματικές εκδόσεις με σχετικά άρθρα και τις κοινοβουλευτικές αγορεύσεις του κόμματος: *Η θύελλα της Κοινής αγοράς σε επιμέλεια Ν. Κιτσιήκη* (1962) και το *Η ελληνική οικονομία κάτω από τον οδοστρωτήρα της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς* (1959), με κείμενα του Ηλία Ηλιού που θα είναι και ο βα-

σικός εισηγητής της θέσης του κόμματος για το θέμα. Οι συμβολές του Ηλιού (αγορεύσεις, αρθρογραφία, εισηγήσεις), κατατίθενται και σε επίτομη έκδοση με τίτλο *Η αλήθεια για την Κοινή Αγορά* (1962).

4. A. Pzecznerbiak – P. Taggart, «Introduction: Opposing Europe? The Politics of Euroscepticism in Europe», *Opposing Europe. The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, επιμ. A. Pzecznerbiak – P. Taggart, τ. 1: Case Studies and Country Surveys, σσ. 1-15.
5. C. Leconte, *Understanding Euroscepticism*, Palgrave-Macmillan, 2010, ιδ. σσ. 46-61.
6. L. Castellina, «The European Community: Opportunity or Negative Conditioning? The Impact of the Integration Process on the Left», *Socialism in the World*, 66 (1988), σσ. 26-33: 26-27.
7. A. Kriegel, «Eurocommunism, French Version», George Schwab (επιμ.), *Eurocommunism. The Ideological and Political-Theoretical Foundations*, Aldwych Press, Λονδίνο 1981, σσ. 148-149.
8. Η. Ηλιού, «Η Ελλάς εις τον λάκκον των λεόντων», *Η αλήθεια για την Κοινή Αγορά*, Αθήνα 1962, σσ. 267-268.
9. Η. Ηλιού, «Μια τελευταία προειδοποίησης», *Η αλήθεια για την Κοινή Αγορά*, ό.π., σ. 155.
10. Απ. Κακαβάς, «Η Κοινή Αγορά υπό το φως της Οικονομικής Επιστήμης», *Η θύελλα της Κοινής Αγοράς*, επιμ. Ν. Κιτσίκης, ό.π., σ. 228. Βλ. και «Απόφαση του Πολιτικού Γραφείου της ΚΕ του ΚΚΕ. Για τη σύνδεση της Ελλάδας με την Κοινή Αγορά» (20.3.1962), *Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα (1961-1967)*, τ. 9ος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2002, σσ. 145-151.
11. Βλ. και Απ. Στρογγύλης, «Ένας χρόνος συνδέσεως με την ΕΟΚ», *Ελληνική Αριστερά*, τχ. 4-5, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1963, σσ. 50-56: 55.
12. Η. Ηλιού, «Μια τελευταία προειδοποίησης», ό.π., σ. 210.
13. Η. Ηλιού, «Μία διάλεξις για την Κοινή Αγορά και την ΕΖΕΣ», *Η αλήθεια για την Κοινή Αγορά*, ό.π., σ. 35.
14. Η. Ηλιού, «Κοινή Αγορά και Ελευθέρα Ζώνη Ευρωπαϊκών Συναλλαγών», *Η αλήθεια για την Κοινή Αγορά*, ό.π., σ. 17.
15. «Πρόγραμμα ουσιαστικού εκδημοκρατισμού», *Ελληνική Αριστερά*, τχ. 14, Σεπτέμβριος 1964, σσ. 87-96.
16. Απ. Στρογγύλης, «Μια δημόσια συζήτηση για την ΕΟΚ», *Ελληνική Αριστερά*, τχ. 18-19, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1965, σσ. 33-42.
17. Απ. Στρογγύλης, «Δύο χρόνια Κοινή Αγορά», *Ελληνική Αριστερά*, τχ. 15, Οκτώβριος 1964, σ. 24. Βλ. και Απ. Στρογγύλης, «Ένας χρόνος συνδέσεως με την ΕΟΚ»,

- ό.π., σσ. 50-56.
18. Ενδεικτικά και μόνο: Παναγιώτης Γυιόκας, «Απολογισμός συνδέσεως με την ΕΟΚ. Ανησυχία και επιφυλάξεις έναντι του αρχικού ενθουσιασμού», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 21.5.1964, σ. 349 (9).
 19. Απ. Στρογγύλης, «Μια δημόσια συζήτηση», ό.π.
 20. G. Charalambous, *European Integration and the Communist Dilemma: Communist Party Responses to Europe in Greece, Cyprus and Italy*, Ashgate, 2013.
 21. A. Kriegel, «Eurocommunism. French Version», ό.π., σσ. 148-149.
 22. R. Dunphy, *Contesting Capitalism?: Left Parties and European Integration*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2004, σ. 74.
 23. Μ. Συριανός, «Οι πολιτικές δυνάμεις και η Συμφωνία Σύνδεσης του 1962: Ο αγώνας ενάντια στη Σύνδεση», *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ*, Θεμέλιο, Αθήνα, σσ. 61-125: 116.
 24. R.D. Putnam, «Interdependence and the Italian Communists», *International Organization*, τ. 32, τχ. 2 (1978), σ. 305 και D. Almeida, ό.π., σ. 73.
 25. «Μαζί θα βαδίσουμε το δρόμο της ειρήνης και της προόδου: ο ιταλός κομμουνιστής ηγέτης Τζιανκάρτ Παγιέτα ομιλεί στην Αυγή», (συνέντευξη στον Μ. Δραγούμη), *Η Αυγή*, 6.1.1963, σσ. 3 και 8.
 26. Από τα προσυνεδριακά υλικά για το Γ' Συνέδριο της ΕΔΑ: Τάκης Μπενάς, *Ένα συνέδριο που δεν έγινε ποτέ. Πρόδρομα αναγνωτικά στοιχεία της προδικτατορικής Αριστεράς*, Δελφίνοι, Αθήνα 1995, σσ. 90-93.
 27. Έκθεση του γραμματέα του Γραφείου Εσωτερικού Μπ. Δρακόπουλου, μετά την 11η Ολομέλεια (Ιούνης 1967), και επιστολή προς το ΠΓ του ΚΚΕ (γραμμένη από τον Μπριλλάκη), στις 12 Ιανουαρίου 1968, βλ. Π. Δημητρίου (επιμ.), *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, 2 τ., Θεμέλιο, Αθήνα 1978, τ. Α', σσ. 541 κ.ε., 565 και 589.
 28. Βλ. Κ.Α., «Για τη διπλωματική οικονομική και πολιτιστική απομόνωση της χούντας», *ΚΟΜΕΠ*, τχ. 4, Γενάρης 1970, σσ. 132-134.
 29. Στο *Αποφάσεις και προβληματισμοί του ΚΚΕ εσωτερικού, 1969-1976*, τ. Β', έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ εσ., 1976, αντίστοιχα Λ. Κύρκος, «Προβλήματα του αντιδικτατορικού αγώνα» [δημοσιεύθηκε στην *ΚΟΜΕΠ* 7-8 (1972), με το ψευδώνυμο Κ. Λουκίδης], σσ. 31 και 40-42, και Μπ. Δρακόπουλος, «Η τακτική μας» [*ΚΟΜΕΠ* 7-8 (Ιούλης-Αύγουστος 1972), με το ψευδώνυμο Χρ. Δρόσου], σσ. 116-117.
 30. «Η ομιλία του σ. Α. Μπριλλάκη», *ΚΟΜΕΠ*, τχ. 1 (15), Γενάρης 1972, σσ. 50-52.
 31. Εκτίμηση που συναντούμε και αργότερα, π.χ. στο «Πέντε γράμματα από την Αθήνα» [Δημοσιεύουμε με αρκετή καθυστέρηση πέντε γράμματα που έστειλε από την Αθήνα για την *ΚΟΜΕΠ* ανώτερο στέλεχος του ΚΚΕ εσωτ.], *ΚΟΜΕΠ*, Ιούλης-Αύγουστος 1973, σελ. 11-12.

32. Στ. Καρράς, «Σκέψεις για τους διεθνείς προσανατολισμούς του ΚΚΕ εσωτ.», *ΚΟΜΕΠ*, Μάης 1974, σσ. 79-85.
33. Ντ. Σασούν, *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού*, ό.π., τ. Β', σσ. 221-225.
34. Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 41.
35. Ντ. Σασούν, ό.π., σσ. 273-275.
36. R. Dunphy, *Contesting Capitalism?*, ό.π., σ. 42.
37. *Αυτόθι*, σσ. 4-6.
38. M. Newman, *Socialism and European Unity. The Dilemma of the Left in Britain and France*, Junction Books, Λονδίνο 1983, σ. 86.
39. R. Godson – St. Haseler, *Eurocommunism. Implications for East and West*, Macmillan, Λονδίνο και Basingstoke 1978, σ. 97.
40. E. Hobsbawm, *The Italian Road to Socialism: An Interview with Giorgio Napolitano of the Italian Communist Party*, Lawrence Hill and CO, Νέα Υόρκη 1977, σσ. 57-58.
41. N. McInnes, *The Communist Parties of Western Europe*, Oxford University Press, Λονδίνο, Ν. Υόρκη και Τορόντο 1975, σσ. 184 και 186.
42. M. Newman, *Socialism and European Unity*, ό.π., σσ. 84-87.
43. Όπως και ο ίδιος ο Ηλιού, βλ. «Ευρωπαϊκές και αναπτυσσόμενες χώρες», *Αυγή*, 20.4.1975· *Πρόγραμμα του ΚΚΕ εσωτερικού – Για ένα ελληνικό δρόμο προς τη δημοκρατική αναγέννηση και το σοσιαλισμό. Ψηφίστηκε στο 1ο (9ο) συνέδριο του ΚΚΕ εσωτερικού*, Ιούνης 1976, σ. 24.
44. *Οι στόχοι του έθνους, στη μεταβατική φάση προς τη θεμελίωση της Δημοκρατίας. Διακήρυξη-απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού*, Σεπτέμβρης 1974 [μπροσούρα], σσ. 5-6, 8-9 και 14-15.
45. «ΕΟΚ: η φυσιογνωμία, η οικονομική της δύναμη – και η θέση των ΚΚ Δυτικής Ευρώπης», *Αυγή*, 13.6.1975.
46. «Το μέλλον της Ευρώπης ανήκει στους εργαζόμενους. Η χθεσινή ομιλία του Κύρκου στη “Μικτή Επιτροπή”. Πώς βλέπει η ΕΔΑ και το ΚΚΕ εσωτ. την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ», *Αυγή*, 27.6.1975, πρωτοσέλιδο και σ. 4.
47. *Διακήρυξη του 1ου Συνεδρίου του ΚΚΕ εσωτερικού*, σσ. 3, 6-7.
48. Μπ. Δρακόπουλος, «Το ΚΚΕ εσωτερικού μπροστά στα μεγάλα προβλήματα της χώρας», ομιλία στο Σπόρτινγκ, 6 Ιουνίου 1977, *Το ΚΚΕ εσωτερικού μπροστά στα μεγάλα ζητήματα της χώρας*, έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού, σ. 37.
49. *Πρόγραμμα του ΚΚΕ εσωτερικού – Για έναν ελληνικό δρόμο προς τη δημοκρατική αναγέννηση και το σοσιαλισμό*, ό.π., σσ. 23-24.
50. «Συνέντευξη του Σ. Καρίλιο, γραμματέα του ισπανικού ΚΚ. Η κρίση στη Δύση και το μέλλον του σοσιαλισμού στην Ευρώπη», *Αυγή*, 11 και 13.5.1975· «Η βρετανική

- Αριστερά θα αγωνιστεί για τον εκδημοκρατισμό των θεσμών της ΕΟΚ», *Αυγή*, 11.6.1975.
51. Απόφαση 1ου Συνεδρίου του ΚΚΕ εσωτερικού, σσ. 5-6.
52. Βλ. Μπ. Δρακόπουλος, «Η δημοκρατία για να ζήσει πρέπει να προχωρήσει», *ό.π.*, σελ. 19. Θέση που επιβεβαιώθηκε και στο *Πρόγραμμα του ΚΚΕ εσωτερικού – Για ένα ελληνικό δρόμο προς τη δημοκρατική αναγέννηση και το σοσιαλισμό*, *ό.π.*, σ. 54.
53. Στοιχεία εμφανή στη στάση της *Αυγής* κατά τις συνομιλίες στη Βόννη («Η κρίσιμη καμπή», *Αυγή*, 18.5.1975, κύριο άρθρο: «Όσο ο πρωθυπουργός “κρατάει κεφάλι” στις αμερικανικές πιέσεις, τον πόλεμο θα τον κάνουμε στις ταλαντεύσεις και τις αυταρχικές επιλογές του») και λίγο αργότερα κατά τις επισκέψεις του σε Ρουμανία και Γιουγκοσλαβία: «Η επίσκεψη του Καραμανλή στο Βουκουρέστι. Το πρώτο άνοιγμα προς τα Βαλκάνια. Η Ελλάδα αναζητεί ερείσματα εκεί που πραγματικά υπάρχουν», *Αυγή*, 25.5.1975, πρωτοσέλιδο· «Με τις ελληνογιουγκοσλαβικές συνομιλίες, προωθείται η διαβαλκανική συνεργασία. Σήμερα η συνάντηση Καραμανλή και Τίτο», *Αυγή*, 5.6.1975, πρωτοσέλιδο.
54. A. Kriegel, «Eurocommunism, French Version», *ό.π.*, σσ. 145-147.
55. Είναι ενδεικτικό ότι στο προγραμματικό κείμενο του 1ου συνεδρίου του κόμματος υπογραμμίζεται η αντίθεση σε ανάλογες επιδιώξεις, ταυτόχρονα όμως αντιπαρατίθενται συγκεκριμένα αιτήματα για την αποφυγή μιας τέτοιου είδους πολιτικής ολοκλήρωσης: εκδημοκρατισμός των κοινοτικών οργάνων με συγκεκριμένες αρμοδιότητες, άμεση εκλογή των αντιπροσώπων στο ευρωκοινοβούλιο. Βλ. *Πρόγραμμα του ΚΚΕ εσωτερικού – Για έναν ελληνικό δρόμο προς τη δημοκρατική αναγέννηση και το σοσιαλισμό*, *ό.π.*, σσ. 129-133.
56. Φ. Γεωργιάδης, «Το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο και το πρόβλημα της εκλογής του», *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ*, *ό.π.*, σ. 205.
57. *Η ένταξη στην ΕΟΚ και το ΚΚΕ εσωτερικού*, μπροσούρα, Μάιος 1980, σσ. 16-17.
58. *Αυτόθι*, σσ. 8-11.
59. Απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού: «*Η ένταξη της χώρας μας στην ΕΟΚ και τα καθήκοντα του λαϊκού κινήματος*», μπροσούρα, 23-3-1979, σσ. 4-5 και 7-8.
60. Σ. Καρπαθιώτης, «Οι πολιτικές δυνάμεις, η ένταξη και το πρόβλημα της εξάρτησης-ανεξαρτησίας», *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ*, *ό.π.*, σ. 143.
61. Λ. Κύρκος, «Από την Ευρώπη των μονοπωλίων στην Ευρώπη των εργαζομένων», *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ*, *ό.π.*, σ. 27· Λ. Κύρκος, «ΕΟΚ, για μια Ευρώπη των εργαζομένων» [αγόρευση στη Βουλή στη συζήτηση για την επικύρωση της συμφωνίας ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ], *ΕΟΚ, ΝΑΤΟ, Πολυτεχνείο*, εκδόσεις Μόρφωση, Αθήνα 1981, σ. 34.

61. Ι. Σωτηρίου, «Οι επιπτώσεις της ένταξης στην ελληνική οικονομία», *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ*, ό.π., σσ. 225-229.
62. Μ. Σπετσιώτη, «Οι επιπτώσεις της ένταξης στην ελληνική οικονομία. Η ένταξη και η εθνική γεωργία», *Η ένταξή μας στην ΕΟΚ*, ό.π., σσ. 247 και 253.
63. *Αυγή*, 24.5.1979, σ. 3, ρεπορτάζ για την εκδήλωση «Η ΕΟΚ και οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις» με ομιλητή τον καθηγητή περιφερειακής ανάπτυξης Διμ. Ζαχαρέα «Γιατί λέμε ΝΑΙ στην ΕΟΚ – ΕΟΚ και εργαζόμενοι. Μια πρόκληση για το εργατικό κίνημα και η κινδυνολογία των δογματικών», *Αυγή*, 27.5.1979, σ. 5, με επιμέρους άρθρα όπως «Τι σημαίνει η ένταξη στην ΕΟΚ για την ελληνική βιομηχανία;», «Η ένταξη στην ΕΟΚ και η προστασία των αγροτικών προϊόντων – χαρακτηριστικά της ΚΑΠ», «ΕΟΚ-συνεταιρισμός» κλπ.
64. Λ. Κύρκος, «ΕΟΚ, για μια Ευρώπη των εργαζομένων» [αγόρευση στη Βουλή στη συζήτηση για την επικύρωση της συμφωνίας ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ], ό.π., σσ. 38-40.
65. *Η ένταξη στην ΕΟΚ και το ΚΚΕ* εσωτερικού, μπροσούρα, ό.π., σσ. 8-11, 19-20.
66. *Πολιτική απόφαση του 3ου (11ου) συνεδρίου του ΚΚΕ εσωτερικού*, 22 Μαΐου 1982.